

РЕЦЕНЗИЯ

за научните трудове на доц. д-р Емануел Стефанов Мутафов,
по конкурса за заемане на академичната длъжност „професор“,
специалност „Изкуствознание и изобразителни изкуства
(средновековно и възрожденско изкуство)“
от проф. д-р Елисавета Мусакова,
Институт за изследване на изкуствата – БАН

Емануел Мутафов е единствен кандидат в конкурса за заемане на академичната длъжност *професор* по специалността „Изкуствознание и изобразителни изкуства“ (средновековно и възрожденско изкуство), професионално направление 8.1. Теория на изкуствата, обявен в ДВ бр. 35/30.04.2019 г. за нуждите на Изследователска група „Средновековно и възрожденско изкуство“, сектор „Изобразителни изкуства“ към Института за изследване на изкуствата при БАН. Кандидатът е представил изискваните от ЗРАСБ документи, процедурите по обявяване на конкурса и допускане до участие са спазени.

След завършването на Атинския Каподистриев университет през 1996 г. със степен „магистър по археология и история на изкуството“, Е. Мутафов работи последователно като преподавател по новогръцки език в НГДЕК „Св. Кирил Философ“, (1996-1997), изследовател в ЦСВП „проф. Иван Дуйчев“ към СУ „Св. Климент Охридски“ (1996-1997), преподавател по новогръцки език (1997-1999) и изследовател в Сектор „Изобразителни изкуства“ към ИИИЗк, БАН (1999-2000). През 2001 г. придобива научната и образователна степен „доктор“ по нова и най-нова обща история в Института по балканистика. От 1999 г. досега работи в ИИИЗк, преминавайки през научните звания „научен сътрудник II степен“ и „научен сътрудник I степен“. През 2010 г. получава от ВАК званието „старши научен сътрудник II степен“ (приравнено на „доцент“ според ЗРАСБ от 2012 г.) В момента е директор на Института, с втори изборен мандат след успешно приключил първи.

В преподавателската му дейност от 1996 г. насам могат да се отбележат курсовете лекции по „Византийско изкуство“ в специалност „Класическа филология“ към ФКНФ на СУ „Св. Климент Охридски“ (от 2009 г.) и по съвременно гръцко

изкуство в специалност „Новогръцка филология“ към същия факултет (от 2018 г.). От 2017 г. е научен ръководител на докторант в ИИИЗк.

Емануел Мутафов е участвал или е бил ръководител в 8 важни научни проекта, сред които се открояват ръководството на българо-гръцкия проект „Гръцки зографи в България след 1453 г.“, спонсориран от Фондация „А. Онасис“, Атина (2000-2008) и настоящата му функция като член на Управителния съвет и координатор на НИРД в консорциума „Наследство БГ“ по проект BG05M2OP001-1.001-0001 „Изграждане и развитие на Център за върхови постижения „Наследство БГ“ с водещ партньор СУ „Св. Климент Охридски“. От 2010 г. до момента е член на Общото събрание на БАН, зам.-председател на КМЕС и член на Мандатната комисия, както и на редколегиите на три научни периодични издания.

Цялостната научна продукция на Емануел Мутафов до момента на конкурса е представена в съответното приложение към документацията за конкурса: две книги; 95 самостоятелни публикации в различни научни издания, от които 53 са реферирани и/или индексирани в световната система, 13 са в представителни енциклопедични online издания и 21 са каталожен тип описания; 12 публикации в съавторство, пет от които попадат в общия списък от 58 реферирани/индексирани публикации). Към тях се прибавят и 7 научни съставителства и научни редакции (пет от тях с повече от един съставител). Намерени са 191 цитирания в представителни български и чуждестранни публикации. Е. Мутафов е бил стипендиант на престижни международни научни институции. Неговата научна биография покрива напълно изискванията за заемането на академичната длъжност „професор“.

Научните интереси и постижения на Е. Мутафов се разполагат в няколко основни области на изкуствознанието, разбирано в неговия съвременен мултидисциплинарен обхват: епиграфика и криптография, иконография, художествени и културни контакти в балканското изкуство от късносредновековния и предмодерния период, художествени практики на зографите, християнско православно изкуство. Широкият диапазон на неговите научни занимания обхваща Византия с нейни столични и периферни паметници, паметници на иконописта и стенописта в средновековна и възрожденска България, както и на Балканите от периода XV-XIX в.

На конкурса кандидатът се представя с два хабилитационни труда: монографията *The Chora Monastery of Constantinople (Kariye Camii)* и статия в сборник: *The Testimony of Inscriptions in Their Iconographical and Historical Context*. – In: *The*

Church of the Transfiguration at Sotera (Famagusta District, Cyprus) and Its Context: History – Architecture – Murals. Ed. by Maria Parani. Turnhout: Brepols Publishers, 2020. Издаването на монографията през 2020 г., с известно съкращаване на обема, е предвидено като част от новата серия публикации на Университетското издателство в Кеймбридж, в уверение на което е приложено копие от първата страница на договора с издателя. Книгата, предложена на издателството Brepols се предвижда да бъде отпечатана до края на 2020 г., според удостоверението (копие), подписано от съставителя Мария Парани. И в двата случая авторът е поканен за участие, което е атестация за признание на неговите научни достойнства от страна на европейската византистика.

В списъка от публикации за участие в конкурса следват 13 публикувани статии, от които 5 са реферирани и индексирани във Web of Science; 2 авторски раздела от научно издадени каталози (единият със съавтор), уводен текст и 9 каталожни описания в каталог от изложба на българско християнско изкуство в Москва (2018). Публикуваните трудове са от периода след хабилитирането на Е. Мутафов като доцент, но публикацията с важен методологически принос (№ 9 от раздела „Статии“ в списъка) се покрива с планова задача от периода на предходната хабилитация. Основен предмет на рецензията ще бъдат двата хабилитационни труда.

Предисторията на монографията The Chora Monastery of Constantinople започва със стипендия от Getty Foundation Fellow at the American Research Institute in Turkey, в рамките на изследователската програма „Visions of Byzantium“ (2012) за индивидуалния проект на Мутафов „Как се „разчита“ манастирът Хора“. Негова апробация е реферираната статия от 2016 г. (Публикации за конкурса, раздел „Статии“, № 5). Монографията е изправена пред трудната задача да се конкурира с трудове на изтъкнати византолози, да бъде научно четиво с по-голяма аудитория, но и да бъде ограничена до изискван от издателите обем, което предполага някои жертви, особено като пълно цитиране и коментиране на внушителната литература върху паметника. За целта Е. Мутафов се ориентира към представянето на забележителния паметник в по-широк синхронен и диахронен план, търсейки и нови аспекти в неговото битие.

След задължителното за изданието представяне на декоративната програма, авторът проблематизира – и в тази посока се разкрива собственият принос – съществуващата дискусия върху две основни теми в историята на манастира и неговата църква. Първата е тяхното посвещение във връзка с понятието „хора“, с неговата

многозначност и съответно, със символното му обиграване чрез изображенията и текстовете в украсата на църквата. Втората се отнася до възпоменателната функция на църквата, преди всичко на нейния параклис, осъществена чрез архитектурата и иконографията. По отношение на първия проблем Е. Мутафов продължава и доразвива линията, очертана от по-ранни автори, която води към първостепенното значение на богородичния култ в декоративната програма, замислена от ктитора Теодор Метохит. В резултат от езикови и иконографски наблюдения, авторът достига до обобщение за цялостната интерпретация на храма с неговия параклис като страна на живите и страна на мъртвите, в което излага виждането си защо водещата нишка минава през тълкуването на Богородица като „вместилище на Невместимия“, защо оттам Христос е наречен с редкия епитет „Място на живите“ и защо „хора“ не е топоним, както се приема в редица изследвания. В тази връзка заслужава да се отбележи интерпретацията на модела на църквата в ктиторския портрет на Теодор Метохит, изобразена с три входа и три купола: според Е. Мутафов те обозначават земята на живите, земята на мъртвите и „невместимото“ (с. 109). Все в същата връзка той разширява основанията за двойното посвещение на църквата – на Богородица и на Христос, каквото е мнението на Р. Остерхаут и други автори. Интересен детайл, привнесен от Мутафов към историята на богородичното посвещение, и по-точно, към историческата памет за манастира на Метохит, е появата през османския период на богородични църкви в същия район на града и специално, каменният релеф от църквата „Богородица [по-широка] от небесата“. В него авторът вижда изображение на три богородични църкви, централната от които той асоциира с Метохитовата и извежда хипотезата за „синкретизъм на местния култ и гръцката носталгия по славното минало на Константинопол“ (с. 109).

По отношение на втория проблемен кръг, погребалната функция на параклиса и личностите, погребани в него, Е. Мутафов използва прозопографския метод, насочен към идентифициране на погребенията в аркосолиите, в които не са запазени надписи (с. 75-86). Проследявайки връзките между късните наследници от Фамилията на Асеневици с византийския двор, със самия Теодор Метохит и с поета Мануел Фил и опирайки се на изображения монограм на фамилията, Мутафов изгражда хипотезата, че именно нейни членове са могли да бъдат положени в това място, предвидено за аристократични погребения. Хипотезата несъмнено подлежи на научна дискусия, но предлага обяснение, което не е дадено в трудове на други изследователи. Също така, на базата на архитектурните особености на параклиса и на редица преки и косвени свидетелства,

авторът стига и до извод къде трябва да е бил погребан самият ктитор на манастира. Обратно на общоприетото мнение и дискутирайки с други предположения, той допуска, че най-подходящото място е в помещението, обозначавано като диаконикон, в североизточната част на параклиса, вляво от олтара.

Още един тематичен кръг, на който е отделено повече внимание, включва изображенията на светци. Принос в тази област е друга, предпазливо изказана и трудно доказуема хипотеза, че в повторените на две места изображения на светците Флор и Лавър може би са кодирани имената на художниците (с. 95). Идентификацията на неизвестния светец-стълпник – но не дендрит – от параклиса като св. Йоан Рилски (с. 74) бих нарекла прекалено смела. Тя явно е породена от идеята за погребаните в параклиса членове от фамилията на Асеновците, но ако стълпът е атрибут на светеца, той би имал отношение към момента от „Безименното житие“ на светеца, описващ пребиваването му върху „камък“/скала, а такъв негов иконографски тип досега не е известен и е малко вероятно да е бил съставен за столичен византийски паметник. По отношение на тази част от труда не приемам напълно самооценката на приносите (т. 2, 3), отнасящи се до пряката зависимост, която Мутафов вижда в съвпадения между месецослова в евангелието, дарено на манастира от Мария Палеологина (cod. D. gr. 177), и подбора на светци в украсата: краткият месецослов в ръкописа има по-скоро стандартно съдържание и съвпаденията биха били индикативни само ако са пълни или много специфични.

Със своята книга Е. Мутафов предлага обобщение на важните и едновременно с това дискуссионни и неизчерпани прочити на сложния замисъл в иконографската програма, дело на ктитора Теодор Метохит, без да се страхува от изказване на екстравагантни хипотези, предизвиквайки своите читатели от научните и по-широките среди. Сравнението със споменатата предхождаща публикация ясно показва развитието на набеязаните посоки в изследването. Затова вярвам, че преди отпечатването на книгата ще бъдат изчистени някои недоглеждания, като поставянето на стенописите в Курбиново в XIII в. (с. 12), или неподкрепената с цитирана литература или аргумент датировка 1310/11 г. за стенописите в църквата „Богородица Перивлепта“ в Охрид (с. 88) – тя се появява и в други от представените публикации.

Вторият хабилитационен труд е част от издание, предвидено като краен резултат от научен проект, изследващ в пълнота църквата „Преображение“ в с. Сотира (района на Фамагуста), Кипър, датирана от XIII в. Текстът на Е. Мутафов представя

непубликуваните до момента надписи в църквата в задължителните параграфи: предаване на текста в оригинален вид и в съвременна (дипломатическа) транскрипция; анализ на правописа; разчитане на надписите и идентифициране на източниците за поголемите текстови цялости. Успоредно с това и чрез идентификацията на сцени и отделни изображения авторът прави реконструкция на иконографската програма на църквата и излага няколко хипотези: за името на ктитора, за доктриналния акцент (Христовото въплъщение) в иконографската програма, за нейната връзка с Кипър (изображения на местни светци) и с политически събития на острова през XIII в. Преценката за разчитането на надписите е извън компетентността ми, затова ще посоча направеното от Мутафов разграничаване на две ръце в тяхното изписване, установяването на характерни декоративни елементи и на още особености, които той използва като аргумент за по-ранната датировка на стенописите спрямо близките до тях стенописи в „Св. Богородица“ в Мутула от 1280 г. В особеностите на надписите той открива и близост между художниците, изпълнили живописа в тези две църкви, а *terminus post quem* той вижда в добилото популярност съчинение на Георги Акрополит, описващ ролята на св. Димитър в защитата на Солун и събития до 1261 г., което е предизвикало, според Е. Мутафов, установеното от него двукратно представяне на светеца в Сотира.

В рамките на научната полемика ще отбележа, че успоредно с хипотезата за името на ктитора – Костас, Костис, би било уместно да се спомене и съществуващото мнение, че изображеният е безбрад франк¹, за да се открият по-ясно доводите на Е. Мутафов, а фигурата на конен светец, на която той обръща внимание и е също свързана с ктиторския портрет, би довела до допускане, ако следваме изложените съображения, и за друго име на ктитора.

Останалата част от представените публикации ще бъде оценена по групи. На първо място това са статиите, свързани с епиграфски паметници и криптограми. Сред тях ще открия № 4, посветена на текстовете, надписите и образите в църквата „Св. Никола в Бачковския манастир“. Паметникът е разгледан в неговата цялост, с внимателни наблюдения върху процеса на работа от страна на Захарий Зограф и неговия помощник. Важен принос е характеристиката на гръцките надписи, писани от Захарий, с техни специфични, дори комични грешки и разкриването на още една страна на неговата творческа личност – склонността към игри с думи. Тази статия е важна за

¹ Вж. Snelders, Bas and Mat Immerzeel. From Cyprus to Syria and Back Again: Artistic Interaction in the Medieval Levant. – *Eastern Christian Art*, 9, 2012-2013, 83 (note 11).

по-плътното очертаване на творческия „профил“ на големия български възрожденски художник с оглед на предмодерната българска култура.

В другите статии (№ 7, № 10, № 11, № 13), от които третата в съавторство с виден специалист в областта на византийската епиграфика и византийската епиграма, е интерпретиран византийски епиграфски материал. В първата статия Е. Мутафов предлага четене на неразчетен досега на монограм върху капител от Лувъра като „Елена [бивша деспотица]“ и предлага, както сам казва, „смела и фантастична хипотеза“ за ктиторство от страна на Елена Драгаш; съответно, предлага нова датировка за капитела, с близо век по-късна от даваната досега. Приносът на следващата статия е в анализа на надписа и криптограмите от непубликуван паметник – каменна плоча от воденицата в Молос (Кипър), датирана 1690 г. Освен самото разчитане, Мутафов интерпретира изображението на кръста и криптограмите в контекста на спасителната или защитната функция на надписа, уместно привличайки библейски цитати. Същевременно той полага изследвания паметник в широк контекст, включващ историята на кръстните изображения с криптограми и по-специално, тяхното разпространение на Кипър, както и традицията те да се използват в монашеска среда – каквато е възможната според него принадлежност на воденицата. Тук е уместно направено предположението, че надписът е имал за цел да защити воденицата от прииждането на местната река, което вероятно е отнесло предишната постройка. В съавторство с Андреас Роби, Е. Мутафов като водещ автор – както декларира – предлага ново четене на криптограма от църквата „Св. Богородица Асину“ („Форбиотиса“) на о. Кипър. Тя е поместена след последния стих в епиграма, която оформя надписа от XIV в. над по-ранното (XII в.) Богородично изображение. Според анализа на Мутафов криптограмата се развързва като текст с литургична конотация. Преценката на езиковите доводи оставям на рецензента лингвист и само ще изтъкна, че нови моменти в статията са тълкуването на произхода на епитета „Форбиотиса“ и предположението, на базата на предложеното разчитане на криптограмата, че Богородичното изображение в църквата е вероятно най-ранното представяне на този иконографски вариант – допускам, че авторът имплицира познанието на по-късния зограф за първичното посвещение на църквата. Следващата статия от групата има пряка връзка с предишни публикации на автора (включително посочената по-горе с № 9) и отразява както трайния интерес на автора към тази тема, така и неговия принос в терминологията, отнасяща се до криптограмите и в проучването на един феномен, все

още непълно изследван. Е. Мутафов се съсредоточава върху стенописни изображения на „разцъфнал кръст“ с криптограми от Палеологовата епоха, с ключов според автора свидетел църквата „Богородица Перивлепта“ в Охрид. Част от криптограмите са разчетени за пръв път от него. Включвайки и паметници от днешните гръцки и български земи, може да се приеме, че надграждайки върху основополагащата статия на Гордана Бабич, в която са обхванати (определените като) сръбски паметници, той показва мащабите на едно, макар и по-маргинално, но показателно художествено явление. В него се срещат „модата“, въведена от майсторите Михаил Астрада и Евтихий, монашеската склонност към словесни загадки и двуезичието, бележещо присъщия за епохата културен контакт между Византия и двете силни славянски държави – сръбската и българската. С примера от църквата „Св. Архангели“ в Бачковския манастир Е. Мутафов демонстрира възможността за датирането на нейните стенописи от XIV в. именно чрез изображението на кръст с криптограми. Ще отбележа обаче, че съдейки по описани в литературата паметници началото на този художествен феномен, което Мутафов поставя изцяло в XIV в., се появява в края на предходното столетие.

Четири публикации (№ 2, 3, 8 от списъка „Статии“ и № 7 от списъка на нерелефираните публикации) се отнасят до общи теоретични въпроси на християнското изкуство в България и на Балканите. Публикацията, която дискутира изключително важни въпроси, засягащи терминологията, периодизацията и идеологическите контексти в изследванията на византийското и т.нар. „пост-византийско“ изкуство, вместо което е предложено понятието „християнско православно изкуство от Отоманския период“ (№ 3), е в съавторство, чийто механизъм, описан в края на статията, затруднява идентификацията на отделните автори. Тематиката, както и връзката ѝ с останалите три публикации, все пак позволяват да се разграничи „пост-византийската част“ и тя да бъде включена в общата положителна оценка на тази част от научната продукция на Е. Мутафов, която има предвид неговия принос в обобщаването и систематизацията на художествените процеси на Балканите след падането на Византия до началата на модерната епоха, различни за страните в тази част от Европа. В полето на теоретическите изследвания върху православното изкуство, попада и публикацията с № 14 (списък „Статии“): под провокативното заглавие се крие съдържание, разискващо силно интригуващия въпрос, който не е засяган в българската научна литература, как се конструират личните молитвени текстове пред определени

икони. Достигайки до изводите, че до XIX в. – предвид молитвените практики в България – няма формулирана църковна санкция по отношение на личната молба към определена икона и че в един дълъг период византийската Църква е била посредник и гарант за каноничността в личната молитва, авторът обхваща широк кръг проблеми от доктринално, литературно, религиозно, фолклорно-апокрифно и социо-културно естество.

Следващата тематична група оформят публикациите върху различни иконографски теми (№ 6, № 12 и поредицата каталожни описания), които са поредно свидетелство за научноизследователския диапазон на Е. Мутафов. Тук специално ще открия първите две, инспирирани от изследванията на други автори, но третиращи теми, които не са засягани в българското изкуствознание. В съвременната византинистика темата за евнусите във Византийската империя е доста добре застъпена, но Мутафов внася в нея нови нюанси чрез примери от паметници на Атон и в България, представящи цариградските патриарси-евнуси св. Герман и св. Теофилакт. Важно е да се отбележи разширеният дискурс върху смисловите разлики в обозначенията на тази категория светци като „безбради“ или като „евнуси“ в късните иконографски наръчници, чиито изображения авторът анализира и чрез етимологията на съответните гръцки наименования. Приносът в статията, която разглежда изображения върху гърбовете на икони, е във въведения от Мутафов семантичен анализ, разграничаващ значенията и функцията на иконите с изображения от двете страни и такива, които имат други, не фигурни изображения върху „гърба“. Започвайки от изображения на кръста, които – както с право полемизира Мутафов – не се появяват върху другата страна само на процесийни икони, той привежда примери с други видове знаци върху икони, стоящи в храма или в домашни иконостаси, търсейки обяснение за значението им. Статията отваря нова посока пред изследователите-медиевисти, въвежда нов материал и има принос в теорията върху семантиката на иконата и нейните култови функции, които обуславят иконографията на „двустранността“ в зависимост от това как зрителят/молителят общува с нея в частния и публичния ритуал.

Последните две статии с почти идентично съдържание (№ 1 и № 15 в списъка Статии) потвърждават склонността на Е. Мутафов да изследва сложни и нерешени казуси, като в случая публикациите могат да бъдат отнесени към „жанра“ на текстологията. Преразглеждайки данните от писмени извори с различен характер и от

различно време, които се отнасят до т. нар. Епитаф на Василий II и служейки си с дедуктивни методи, авторът извежда тезата за появата на прозвището „Българоубиец“ не през XIII в., както смятат редица изследователи, но още от времето след смъртта на императора, когато най-вероятно неговият брат Константин VIII поставя епитафа върху саркофага.

В допълнение, каталогът за изложба, която е част от честванията за цар Самуил, разкрива компетентността на Е. Мутафов и в областта на съвременното българско изкуство.

В заключение, предадено с най-кратки думи, научната работа на кандидата по обявения конкурс го изтъква като единствения у нас специалист в областта на българското и балканското изкуство, който съчетава познанията си по гръцки език с изкуствоведския анализ, за да представи многообразието в рецепцията на византийската култура, включително до наши дни.

С оглед на изтъкнатите приноси в представените за рецензиране научни трудове, Емануел Мутафов заслужава да бъде удостоен с академичната длъжност „професор“ по специалността „Изкуствознание и изобразителни изкуства“ (средновековно и възрожденско изкуство), за нуждите на сектор „Изобразителни изкуства“ към Института за изследване на изкуствата.

София, 14-23 септември 2019 г.

(Е. Мусакова)